

Motion till riksdagen 2018/19:509

av Joar Forssell (L)

Komplettera straffsystemet med ett utbyggt skadeståndssystem

Förslag till riksdagsbeslut

1. Riksdagen ställer sig bakom det som anförs i motionen om att utreda straffsystemets utformning samt omfattning och tillkännager detta för regeringen.
2. Riksdagen ställer sig bakom det som anförs i motionen om att utreda möjligheterna för och konsekvenserna av ett utökat skadeståndssystem och tillkännager detta för regeringen.

Motivering

En moralisk regel som de flesta anser fundamental är att man inte avsiktligt ska orsaka andra människor lidande. Bestraffning står i konflikt med denna regel. Likväl ses utdelandet av straff som det självklara svaret på handlingar som vi betraktar som dåliga. Den som är fast i ett heroinmissbruk, den som köpt sex, den som utan lov tar andra människors saker, den exhibitionistiskt lagda som visar sig naken på stan, bilisten som kört för fort, hustrun som får nog av sin plågoande och gör bruk av stekpannan. Alla straffas.

Är det rimligt? Det finns mängder av handlingar vi anser vara oönskade. De kan vara omoraliska, skadliga, riskfyllda eller bara allmänt störiga. Ett sätt att markera det oönskade i dessa handlingar är att kriminalisera och bestraffa dem. Men det är just bara ett sätt. Det nuvarande straffsystemet brukar motiveras med hänvisning till behov av vedergällning, avskräckning, att farliga människor hålls borta från samhället, rehabilitering och att offren för dåliga handlingar ska få upprättelse. Det förstnämnda, vedergällningen, handlar om att bestraffning av den som gjort något moraliskt dåligt i sig själv är bra och önskvärd. De resterande syftena är däremot instrumentella, då de handlar om att bestraffning är bra eftersom det leder till bra saker.

Vedergällningstanken bygger på idén att den som utfört en omoralisk handling har ådragit sig en moralisk skuld och därför förtjänar att straffas. Denna idé upplevs som intuitivt riktigt och rättvis. Den som gjort ont, förtjänar något ont tillbaka. Ett öga för ett

öga. Men att vedergällningsidén förefaller rimlig och rättvis, och dessutom gör det för många människor, innebär inte nödvändigtvis att det är rätt att utöva och institutionalisera den på det sätt som görs genom dagens straffsystem.

Man kan fråga sig om moralisk skuld, även om sådan är relevant, verkligen utgör skäl nog för att utsätta människor för lidande. Enligt vedergällningstanken är det så, men det är inte alls självklart att det är rätt. Ett alternativt sätt att se på det är att det visserligen kan vara acceptabelt att åsamka andra människor skada, men i så fall för att hindra dem från att skada andra. Självförsvar är i så fall acceptabelt, liksom möjligen fängslande av genuint farliga människor och vissa militära interventioner mot blodiga regimer och organisationer. Men att skada en annan människa just i syfte att få henne att lida, utan att man därmed förhindrar att andra människor far illa – det är kanske inte moraliskt godtagbart. Att en människa tidigare gjort något omoraliskt är med andra ord kanske inte en tillräcklig grund för att utsätta henne för lidande.

Även om man inte vänder sig emot vedergällningstanken i sig, kan man fråga sig om det är rimligt att upprätthålla ett system för vedergällning, om konsekvenserna av det blir ytterligare en massa lidande och skada. Enligt vedergällningsprincipen bör människor straffas för att de gjort sig förtjänsta av straffet, alldeles oavsett vilka konsekvenser det får i framtiden. Att bestraffning, i synnerhet fängelsestraffet, leder till social utslagning, stigmatisering och ännu mer brottslighet bör således inte spela någon roll. Jag har svårt att gå med på att konsekvenserna av att upprätthålla en viss ordning på detta sätt ska anses irrelevanta. Mänskligt lidande har betydelse, och därför borde det lidande och den skada som blir följderna av straffsystemet vara något som räknas till dess nackdel – även för den som anser att vedergällning i och för sig är något önskvärt.

Ytterligare ett problem med vedergällningsidén har att göra med att moralisk skuld inte är någon fysisk, objektiv företeelse. Vem som anses bära på en moralisk skuld beror på människors subjektiva uppfattningar om rätt och fel. En libertarian skulle förmodligen säga att den i detta sammanhang enda relevanta moraliska skulden är den som uppstår när man fysiskt skadar en annan människas person eller egendom. En social-liberal anser kanske att även skador tillfogade det allmänna borde räknas in, och en värdekonservativ tycker kanske att den som går naken på allmän plats eller tillverkar pornografi bär på en moralisk skuld värd att bestraffa. Ytterligare andra kanske tycker att (försök till) självmord eller smädande av en viss religion ska räknas dit.

Att sådana moraliska föreställningar uppstår i ett samhälle är inte konstigt. Men frågan är om det är rimligt att upprätthålla en tvångsapparat i syfte att skada de människor som inte handlar i enlighet med dem. Man kan givetvis hävda att så länge människor får rösta om detta, så är det inga problem. Den som inte ställer upp på majoritetssamhällets moraliska regler får skylla sig själv. Men att bygga tvångssystem som grundas på majoritetens uppfattningar om moraliskt riktiga handlingar öppnar för våld mot dem som avviker. Att den som misshandlat eller våldtagit en annan människa ådragit sig en moralisk skuld verkar de flesta hålla med om. Att detsamma gäller den som uttryckt missaktning mot en viss grupp av människor, använt sig av narkotika eller haft sexuellt umgänge med ett vuxet, samtyckande syskon förefaller däremot alls inte lika uppenbart.

Det ska understrykas att skepsis mot vedergällning såsom grund för ett straffsystem, inte handlar om att moralisk skuld och förtjänst saknar betydelse. Många handlingar är djupt förkastliga, och förtjänar omgivningens fördömande. Vad det handlar om är huruvida en efterfrågan på vedergällning kan motivera existensen av ett system, inom

vilket våld systematiskt utövas gentemot människor som av allmänhet (eller styrande) anses vara förtjänta av det. Jag skulle säga att svaret är nej.

Många brukar också vända sig mot att vedergällning skulle vara bestraffningens syfte, och i stället hävda att straffsystemet är bra för att det leder till bra saker. Dessa saker brukar främst vara avskräckning (allmän- och individualprevention), skydd mot farliga människor (inkapacitering), rehabilitering och upprättelse för den som lidit skada.

För att dessa motiveringar för bestraffningen ska vara hållbara krävs att bestraffningen faktiskt leder till dessa saker tillräckligt ofta, det vill säga att det är ett effektivt medel för att uppnå målen. Det krävs också att bestraffningen – oavsett dess effektivitet – är ett godtagbart medel för att uppnå dessa mål. Vedergällningstanken förtjänade invändningar, men detsamma gäller i minst lika hög grad dessa instrumentella motiveringar av straffsystemet.

Vad gäller inkapacitering, kan det nog i och för sig vara rimligt att verkligt farliga människor hålls frihetsberövade för att hindra dem från att skada andra. Antalet människor som är så pass farliga att det kan anses motiverat att låsa in dem är emellertid litet, och utgör bara en bråkdel av dem som hålls fängslade på grund av brott. Vi håller redan i dag, enligt lagen om psykiatrisk tvångsvård, människor frihetsberövade inte för att de har begått kriminella handlingar, utan för att de utgör en fara för andra människor. Rimligtvis borde en sådan ordning kunna upprätthållas även för det fåtal människor som, utan att lida av en svår psykisk sjukdom, utgör en stor fara för andra. Behovet av inkapacitering utgör däremot inte skäl för att upprätthålla det nuvarande straffsystemet, enligt vilket människor frihetsberövas alldeles oavsett hur farliga de är för andra.

Detsamma gäller rehabiliteringen. Det är utan tvekan bra och lovvärt att försöka hjälpa människor att leva bra liv och inte skada andra eller sig själva. Men att det skulle krävas ett straffsystem för att tillgodose detta är minst sagt motsägelsefullt. Bestraffning kan i vissa fall vara ett effektivt sätt att lära människor nya beteenden och vanor, men ofta är det inte det. I värsta fall saknar bestraffningen inte bara effekt, utan är rentav kontraproduktiv. Om det vi vill är att hjälpa människor, som delvis på grund av sociala eller psykiska problem skadar andra eller sig själva, verkar det onödigt att ta omvägen via bestraffning i stället för att försöka hjälpa dem på mest effektiva sätt. Alltså utgör inte heller behovet av rehabilitering något rimligt skäl för att upprätthålla ett straffsystem, utan talar snarare för motsatsen.

Ett tredje instrumentellt syfte med bestraffningen är att människor ska avskräckas från att utföra oönskade handlingar. Människor i allmänhet avskräcks genom att de görs medvetna om att den som begått brott råkar illa ut. Och den enskilda brottslingen avskräcks från att begå fler brott i framtiden, för att han inte vill råka ut för bestraffning en gång till. Detta perspektiv är problematiskt, då det bygger på att människor används som medel för olika mål. Genom att tillfoga en människa skada – att ta hennes pengar eller sätta henne i fängelse – används hon som avskräckande exempel, i syfte att åstadkomma ett samhälle där färre oönskade handlingar utförs. Hon tillfogas med andra ord lidande för att öka sannolikheten att andra, och hon själv, ska bete sig på ett visst sätt i framtiden. Detta strider mot idén om att människor förtjänar att respekteras som individer och mål i sig själva, och därför har rätt att inte tvångsmässigt utnyttjas för högre syften.

Även bortsett från det moraliskt tveksamma i denna instrumentella behandling av människor, finns det ett stort problem med att bestraffa för att avskräcka: det funkar inte särskilt bra. Att straffa människor – och i synnerhet att sätta dem i fängelse – har visat

sig öka, snarare än minska, risken för att de ska begå brott igen. Fängelsevistelsen tillfogar dem också skada i form av social utslagning och stigmatisering. Idén om individualprevention slår således ofta tämligen fel: genom att hålla människor som begått brott inlåsta tillsammans ökar risken för att de ska begå nya brott. Även de allmänpreventiva effekterna av bestraffningen verkar vara små. Lagstiftningens normativa effekter överskattas ofta, såväl vad gäller strafflagarna som andra typer av lagar. Dessutom tenderar många brott att utföras tämligen impulsivt, utan att föregås av någon vidare konsekvensanalys, eller så är upptäcktsrisken så liten att brottet bedöms värt att utföra även efter en sådan kalkyl.

Ytterligare ett problem med idén om allmänprevention är att den leder till slutsatser om hur olika brott bör bestraffas som förefaller moraliskt orimliga. Om det viktiga med bestraffning är att avskräcka människor från att begå brott borde straffens hårdhet – grovt sett – stå i omvänd proportion till hur omoraliska brotten anses vara. Brottsom de allra flesta anser vara djupt förkastliga – mord, misshandel, våldtäkt och så vidare – kommer människor i allmänhet att avhålla sig från alldeles oavsett straffets hårdhet. Brottsom det däremot inte råder lika starka eller samstämmiga moraliska uppfattningar om, exempelvis trafikbrott och skattebrott, finns det däremot ur effektivitetssynpunkt all anledning att bestraffa hårt. Kort sagt: livstidsstraff för skattefiffel och fortkörning snarare än för mord. Denna slutsats förefaller nog tveksam för de allra flesta.

Ett sista instrumentellt syfte med bestraffningen brukar anses vara att ge offret upprättelse. Detta är en tilltalande tanke. För den som blivit utsatt för en grov kränkning, eller dennes anhöriga, kan det säkert bidra med viss sinnesfrid att veta att den som orsakat lidandet får sitt straff genom att själv utsättas för något dåligt. Givet att vi har ett straffsystem är detta en positiv sidoeffekt, som förtjänar full respekt och förståelse. Men det är just en sidoeffekt, inte i sig en grund för att upprätthålla ett straffsystem. Straffsystemet handlar om att tvångsmässigt tillfoga människor lidande. Att utöva sådant tvång mot någon för att ge en annan människa en viss känslomässig upplevelse – känslan av upprättelse till exempel – innebär även det att människor behandlas som medel för andras mål.

Därtill leder det till svåröverkomliga problem ifråga om vilka straff som ska utdelas och när. Om syftet med bestraffningen är att offret ska få upprättelse borde rimligtvis offrets subjektiva upplevelser och känsla av kränkning spela roll för hur hårt straffet ska bli. Eller om något straff ska utdömas över huvud taget. Risken för att viktiga värden som rättssäkerhet och förutsebarhet skulle sättas ur spel är betydande.

Detta innebär inte att offret inte ska ges upprättelse. Men det ska inte ske genom bestraffning av skadegöraren, utan genom att denne betalar ersättning till offret för den skada han eller hon orsakat. Det är skadestånd, inte bestraffning, som ska vara det rättsliga medlet för att ge upprättelse åt den som blivit utsatt för en kränkning.

Sammantaget är alltså de instrumentella grunderna för straffsystemets nuvarande utformning tämligen svaga, eller direkt omoraliska. Då finns det förstås möjlighet att falla tillbaka på tanken om vedergällning, det rimligaste försvaret av straffsystemets existens med tanke på dess ineffektivitet i övriga avseenden. Men även vedergällningstanken som grund för ett straffsystem går alltså att ifrågasätta.

Straffsystemet borde därför reformeras. Människor skadar varandra, men detta faktum borde oftare – i rättsligt avseende – hanteras med hjälp av skadestånd, inte som i dag både straff och skadestånd. Till skillnad från det repressiva straffet, är skadeståndet reparativt. Straffet innebär att en människa tillfogas något ont, för att hon orsakat något ont. Den som misshandlat en människa frihetsberövas, och den som förstört en husvägg

får betala böter. Detta syftar inte till att reparera den skada som uppstått, genom att kompensera misshandlofferet respektive husväggens ägare. Det syftar till att möta en dålig sak (misshandel eller skadegörelse) med något annat dåligt (fängelse eller böter).

Skadeståndet är däremot reparativt, då det syftar till att kompensera den som blivit utsatt för en skada. Den som misshandlat någon eller förstört dennes husvägg betalar en summa pengar till den skadelidande, som motsvarar värdet på den skada som uppstått. Skadeståndets syfte är däremot inte att bemöta en dålig sak (skadan) med en annan dålig sak (ytterligare skada).

Skadeståndet handlar därför inte om att uttrycka moraliskt klander, utan om vem som ska bära den yttersta kostnaden för en skada: den som orsakat skadan, eller den som drabbats av den. När någon straffas förmedlas att personen gjort något moraliskt dåligt. När någon hålls skadeståndsskyldig förmedlas att personen gett upphov till skada och därför bör bära kostnaden för denna, i stället för att den som lidit skadan ska behöva göra det.

I dagsläget har vi både ett straffrättsligt och ett skadeståndsrättsligt system. Den som misshandlat möts både med ett straff – böter eller fängelse – och med skadeståndsskyldighet gentemot den misshandlade. Straffet kan sägas vara en uppgörelse mellan staten och den som begått brottet; böterna tillfaller staten, det är staten som sätter den skyldige i fängelse och motparten i rättegången är en representant för staten (åklagaren). Den andra uppgörelsen, den om skadestånd, är däremot civilrättslig, i och med att den sker mellan två privata rättssubjekt: den som orsakat skada och den som lidit skada (sen kan ju den skadelidande i vissa fall vara staten, om det är exempelvis en statlig husvägg som skadats, men det förändrar inget i princip).

Den sistnämnda av dessa uppgörelser bör finnas kvar: den skadeståndsrättsliga, mellan skadegöraren och den som lidit skada. Detta innebär inte att skadeståndssystemet är problemfritt. Flera svåra frågor återstår: exempelvis vad som ska göras om en skadegörare inte har medel för att betala skadestånd, hur vissa skador (exempelvis förlust av liv) ska värderas, vad som egentligen ska räknas som skada och vad som ska krävas för att en person ska kunna hållas skadeståndsskyldig (måste hon ha varit oaktsam eller ska strikt ansvar föreligga?).

I och med den grundläggande skillnad som finns mellan straffet och skadeståndet – att det ena är repressivt och det andra reparativt – undgår ett utbyggt skadeståndssystem de moraliska problem som hänger samman med straffsystemet. Genom skadeståndet utsätts inte människor för lidande för lidandets skull, utan åläggs endast att betala för de skador de faktiskt orsakat andra. Med skadeståndet används inte människor som medel för att uppnå olika mål – såsom i fallet med avskräckning – utan människor får stå för de kostnader de påfört andra.

Vidare finns med skadeståndssystemet inte de uppenbara risker för missbruk och moralism som finns i straffsystemet. I straffsystemet kan människor utsättas för lidande, inte bara för att de åsamkat andra en påvisbar skada, utan också för att de skadat sig själva, betett sig riskfyllt eller bara uppträtt eller levt på ett sätt en del råkar betrakta som störande.

Avslutningsvis så finns det ytterligare ett argument för straffsystemet. För det är möjligen så, att oavsett vad vi tycker om straffsystemet så kommer människor att vilja vedergälla den som utsatt dem själva eller andra för lidande. Kanske är det då bättre att denna vedergällning institutionaliseras och kanaliseras via ett lagreglerat straffsystem än att människor ägnar sig åt den på det sätt de behagar.

Hur det förhåller sig med detta är förstås svårt att veta. Det finns ingen modern stat som saknar ett straffsystem som vi kan jämföra med. Att straffsystemet är ett nödvändigt ont för att alternativet vore värre, är möjligen det bästa argumentet till dess försvar. Men det är ändå långt ifrån givet att det håller. Det finns många icke-våldsbaserade sätt för människor att markera sitt ogillande, eller rena avsky, mot olika handlingar. Sociala regler och fredliga sanktioner kan vara nog så verksamma. När människor blivit utsatta för förkastliga övergrepp hålls ofta manifestationer och minnesstunder både för att visa medlidande med och hedra offret och dess anhöriga, men även för att markera avsky mot handlingen i fråga. Känslor av skuld och skam förmedlas även – och framför allt – utanför det offentliga straffsystemet, och utan användning av våld.

Kanske räcker sådana fredliga, sociala markeringar. Människor i allmänhet tenderar att vara rätt avhållsamma med att använda våld. Önskan och viljan att hämnas den som gjort en närstående illa, är förståelig och mänsklig. Men avståndet från önskan till handling är för det mesta långt. Än längre är nog avståndet mellan allmänhetens avsky och iscensättandet av lynchmobbar. Det finns starka och djupt inlärd moraliska spärrar kring vad vi får göra mot andra människor, och det gäller även de som gjort något dåligt. Och även om det är en obekväm tanke, kanske privat hämnd är att föredra framför ett offentligt institutionaliserande av vedergällningen. Med tanke på hur relativt få de privata hämndaktionerna förmodligen skulle bli, kanske ett litet antal sådana är att föredra framför ett straffsystem som konsekvent orsakar stora mängder lidande.

Människor utför mängder av dåliga, skadliga och störande handlingar. Så klart önskar man att de slutade med det. Men huruvida bestraffning är det bästa sättet att bemöta dessa handlingar, är en fråga som oftare och på allvar borde ställas.

Att beröva en människa friheten, eller för den delen att ta hennes pengar, är trots allt rätt allvarliga saker att göra. Om avskaffande av straffsystemet låter alltför drastiskt – vilket jag kan ha viss förståelse för – kanske desto fler i alla fall kan komma till insikten att vi i dag faktiskt straffar människor för alltför många handlingar, och på ett för långtgående sätt.

Det nuvarande systemet bör i hög grad behållas för de handlingar som anses allra mest förkastliga – till exempel våldsbrotten – men använda fängelse endast för de människor som är genuint farliga för andra.

I stället för att som utgångspunkt ha att de handlingar som anses oönskade bör bestraffas, borde vi i större utsträckning fråga hur mycket bestraffning, och av hur många handlingar, vi egentligen vill ha. Det är trots allt inte uppenbart att den som är fast i ett narkotikamissbruk, att den som gick vilse i deklARATIONstider eller att den som via en miserabel uppväxt hamnat på samhällets skuggsida, vare sig är betjänt eller förtjänt av att hamna i straffsystemets tvångsmaskineri.

Joar Forssell (L)